

Національна академія наук України
Інститут соціології

ПАРАЩЕВІН МАКСИМ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 316.74:2

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ РЕЛІГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціології Національної академії наук України

Науковий консультант – доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник Мартинюк Ігор Орестович, Інститут соціології НАН України, провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, доцент Іванкова-Стецюк Оксана Борисівна, Інститут народознавства НАН України, в/о завідувача відділу соціальної антропології

доктор соціологічних наук, професор Цимбалюк Наталія Миколаївна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри соціальних структур та соціальних відносин

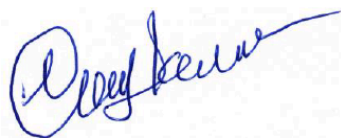
доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник Чернова Катерина Олексіївна, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри соціології факультету соціально-економічної освіти

Захист відбудеться «22» лютого 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 в Інституті соціології Національної академії наук України (01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту соціології Національної академії наук України (01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12).

Автореферат розісланий «21» січня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. М. Стукало

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Релігія є однією з найстаріших форм суспільної свідомості, яка протягом століть зберігає масову поширеність, що зумовлює її особливе місце в інституційній структурі сучасного світу. Протягом часу її існування роль, місце і функції релігії не залишалися незмінними. Незважаючи на довготривалий (з часів французьких матеріалістів-просвітників) процес втрати релігією соціальної значущості, вона продовжує посідати помітне місце не лише у країнах третього світу, але й в розвинених модернізованих суспільствах; є підстави говорити навіть про певний ренесанс клерикальних ідей. Кінець XX – початок XXI ст. стали часом релігійного відродження по всьому світі – відбувалося масове зростання нових релігійних рухів, посилювався вплив радикального ісламу, релігійні організації все активніше включалися до обговорення різноманітних суспільних проблем, розгорталася дискусія стосовно необхідності відмови від крайнощів секуляристського жорсткого розведення релігії та суспільства. Релігійні організації та лідери заявляють про своє право брати участь у публічному житті, а владні структури вже не готові відмовляти їм у цьому праві.

Україна, поряд з іншими пострадянськими країнами, стала одним з найпомітніших прикладів можливостей релігійного відродження в секуляризованому світі. Пройшовши в XX ст. через насильницьку секуляризацію, на початку XXI ст. вона стала за показником формальної релігійності однією з найбільш релігійних країн Європи; релігія повернулася в публічний простір, зокрема у суспільно-політичному дискурсі згадується її роль у формуванні українського народу, релігійна символіка та ритуали включаються до політичних практик, політики публічно демонструють свою прихильність до тих чи тих конфесій, представники різних Церков присутні в ЗМІ (на телебаченні, радіо в друкованих виданнях); релігійні та громадські організації прагнуть ввести до системи середньої освіти предмети, пов'язані з релігією.

У ході україно-російського конфлікту останніх років актуалізувалися питання духовно-релігійної безпеки, зокрема держава намагається стати активним гравцем у створенні об'єднаної національної православної Церкви, яка б стала протидією ідеологічному впливу Руської Православної Церкви. До питання місця та ролі релігії як суспільного інституту в сучасному українському суспільстві доволі активно звертаються соціологи, філософи та релігієзнавці, проте зміст та глибина змін у взаємодії релігії та українського суспільства залишаються недостатньо дослідженими з погляду на потенціальних можливостей інституційного впливу релігії на всю систему функціонування суспільства та його окремих соціальних інститутів. Форми та способи суспільно-релігійних відносин мають досить значну варіативність в різних суспільствах, натомість в теоретизуванні щодо характеру та майбутнього цих відносин переважають широкі узагальнення, які не завжди дозволяють зрозуміти перебіг подій на рівні окремих держав. Наслідком цього може стати суттєва переоцінка або недооцінка релігійного чинника суспільних процесів (що призводитиме до помилок в соціальній політиці), тому системний аналіз потенціалу релігійного впливу є вельми нагальним.

До теоретизування щодо ролі релігії у функціонуванні суспільства (як на інституційному рівні, так і на рівні окремих суспільних сфер) зверталися багато соціологів та представників інших суспільствознавчих дисциплін. Підвалини аналізу релігії з погляду втрати нею суспільної значущості заклали засновники соціології Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер. Розширенням їхньої концептуалізації суспільно-релігійних взаємодій стала теорія секуляризації, класичну версію якої сформулювали П. Бергер (P. Berger), Б. Вілсон (B. Wilson) Т. Лукман (T. Luckman), Н. Луман (N. Luhmann). В подальшому з погляду збереження секуляризаційних тенденцій стан релігії в суспільстві аналізували Р. Белла (R. Bellah), С. Брюс (S. Bruce), Ф. Горські (Ph. Gorsky), К. Доббелер (K. Dobbelaere), Р. Інглхарт (R. Inglehart), Д. Мартін (D. Martin), П. Ноппіс (P. Norris), Т. Парсонс (T. Parsons), М. Чавес (M. Chaves). Критику теорії секуляризації та розробку підходу з погляду запитів віруючих та пропозиції з боку релігійних організацій здійснювали В. Бейнбрідж (W. Bainbridge), Р. Ворнер (R. Warner), Р. Старк (R. Stark), Р. Фінк (R. Fink).

Теоретизуванням щодо особливостей сучасного стану релігії в модерних суспільствах з погляду відродження суспільної значущості релігії та обґрунтуванням якісно нового стану як цих

суспільств, так і релігії як соціального інституту, займалися Дж. Бекфорд (J. Beckford), П. Бергер (P. Berger), Ш. Ейзенштадт (Sh. Eisenstadt), В. Єленський, Е. ван дер Звееде (E. Van Der Zweerde), Х. Казанова (J. Casanova), М. Мchedлова, М. Різебротт (M. Riesebradt), Р. Робертсон (R. Robertson), М. Розаті (M. Rosati), О. Руткевич, Ч. Тейлор (Ч. Taylor), Б. Тернер (B. Turner), Б. Трейнор (B. Treinor), Д. Узланер, Ю. Хабермас (J. Habermas).

Особливості сучасної релігійності як чинника змін в суспільно-релігійних відносинах розглядалися в працях З. Баумана (Z. Bauman), У. Бека (U. Beck), Г. Деві (G. Davie), Д. Ерв'є-Леже (D. Hervieu-Leger). Характер суспільно-релігійних процесів у Східній Європі, зокрема й на пострадянському просторі, аналізували такі дослідники, як Е. Гріллі (A. Greeley), Дж. Еванс (G. Evans), Е. Елбакян, К. Носмор-Болл (K. Northmore-Ball), М. Томка (M. Tomka).

Аналіз місця релігії в українському суспільстві з різних перспектив здійснювали низка соціологів та релігієзнавців. Зокрема питання впливу релігії на базові підсистеми суспільства досліджували Н. Зайцева-Чіпак, С. Здіорук; зміст функцій релігії розглядали Л. Виговський, Л. Филиппович, А. Арістова, О. Недавня; характер особистої релігійності аналізували А. Биченко, О. Вишняк, Н. Гаврилова, В. Докаш, Р. Халіков, О. Козловський, Н. Кочан, С. Сальнікова, Н. Цимбалюк; релігію як складову громадянського суспільства досліджували О. Бучма, О. Лавринович, В. Титаренко; особливості діяльності релігійних організацій розглядали О. Іванкова-Стецюк, О. Горкуша, Т. Брік, П. Яроцький. Характер впливу релігії на повсякденну життєдіяльність віруючих з'ясовували Л. Бевзенко, В. Бурлачук, Л. Рязанова, С. Щудло; проблематику церковно-державних відносин розробляли Н. Кочан, О. Саган, Л. Чупрій; значення релігійних організацій під час подій Майдану 2014 року та після нього аналізували А. Колодний, Л. Филипович, Т. Калениченко, О. Горкуша, А. Юраш. Також українські дослідники зверталися до таких тем, як функціонування релігійного капіталу (Д. Миронович, О. Решетняк), місце релігії в системі ціннісних орієнтацій (Н. Півоварова, О. Богдан), екуменічний рух (О. Кисельов), світовий контекст суспільно-релігійних процесів в Україні (В. Єленський).

Попри широке охоплення вказаними дослідниками питань, пов'язаних із суспільно-релігійними відносинами, їхні праці не створюють цілісної картини соціально-інституційної дії релігії в нашому суспільстві. *Наукова проблема*, на вирішення якої спрямована робота, полягає у недостатності інтерпретаційного потенціалу існуючих наукових підходів щодо особливостей реалізації соціальних функцій релігії в сучасних суспільствах, розуміння та пояснення соціально-інституційних трансформацій релігійних практик в Україні за період її незалежності, та у необхідності розробки системної соціологічної концептуалізації трансформації інституту релігії в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація пов'язана з такими науково-дослідними роботами Інституту соціології НАН України, як «Чинники та механізми регуляції соціальної поведінки в ситуації нестабільності» (№ держреєстрації 0110U005243), автором досліджено місце релігії в регуляції соціальних відносин в сучасній Україні; «Соціальні інтереси в динаміці міжгрупових та міжособистісних взаємодій» (№ держреєстрації 0107U005876), здобувачем визначено місце релігії в системі соціальних інтересів українських віруючих; «Соціально-психологічні чинники інтеграції сучасного українського соціуму: солідарність, відповідальність, толерантність, довіра» (№ держреєстрації 0113U005455), автором проаналізовано вплив релігії на орієнтації населення на толерантність, та проблеми міжрелігійної толерантності; «Українське суспільство 2013: соціогуманітарні чинники модернізації» (№ держреєстрації 0113U001409), здобувачем визначено вплив релігії на готовність населення України до соціокультурної модернізації.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у з'ясуванні специфіки функціонування інституту релігії в сучасній Україні, тенденцій і напрямів його структурної і функціональної трансформації.

Поставлена мета визначає необхідність вирішення низки *завдань*, а саме:

- здійснити теоретичну інтерпретацію релігії як соціального інституту;

- обґрунтувати набір основних соціальних функцій релігії для визначення особливостей її функціональності/дисфункціональності стосовно сучасного українського суспільства;
- здійснити теоретичне осмислення наявних теоретичних підходів щодо суспільно-релігійної динаміки в модерних суспільствах;
- запропонувати концептуальну модель теоретичного бачення процесу трансформації інституту релігії в Україні та здійснити її емпіричну верифікацію;
- виявити зміни рівня релігійності населення України, значущості релігії для особистого життя релігійних осіб, довіри до релігійного інституту, конфесійного ландшафту протягом періоду незалежності України;
- дослідити за допомогою емпіричних методів практики реалізації соціальних функцій релігії;
- розкрити характер та динаміку взаємодії інституту релігії з іншими соціальними інститутами (державою, економічними інститутами, освітою, правом, родиною, армією, інститутами громадянського суспільства);

Об'єкт дослідження – релігія як соціальний інститут в сучасному суспільстві.

Предмет дослідження – особливості функціонування соціального інституту релігії в сучасному українському суспільстві.

Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження складають: системний підхід до аналізу суспільства (суспільство як система, підсистемою якої є релігія, яка також, своєю чергою, є системою, яка взаємодіє з іншими суспільними підсистемами); структурно-функціональний підхід (розгляд підсистем суспільства з погляду тих функцій, які вони виконують стосовно всієї системи); постулат про релігію як соціальний продукт, тобто суспільну обумовленість релігії, її залежність від секулярних соціальних процесів та змін в людській свідомості; теоретичні концепції, які описують процеси взаємодії релігії та суспільства в модерний час (теорія секуляризації, теорія «релігійної економіки», концептуалізації «постсекулярного світу», десекуляризації), концептуалізація «множинної сучасності».

Методи дослідження. В роботі використовувалися загально-наукові методи аналізу (використано для виокремлення тих складових, які формують релігію як соціальний інститут, та визначають способи діяльності цього інституту), синтезу (використано для кінцевої узагальненої оцінки значущості релігійного інституту в українському суспільстві), абстрагування та конкретизації, дедукції (рух від концептуальних положень до їх емпіричної перевірки), індукції (рух від конкретних показників до узагальненої концепції), моделювання (для побудови моделі функціональної взаємодії інституту релігії з іншими соціальними інститутами), типологізації (для визначення системи соціальних функцій релігії), системного методу. Для визначення оптимальної теоретичної перспективи аналізу функціонування релігії як складової суспільної системи використано критичний та аналітичний способи оцінювання гносеологічного потенціалу теоретичних підходів до розкриття проблематики специфіки місця релігії в модерних суспільствах. Для визначення впливу релігійності та конфесійної належності на віруючих та для визначення особливостей взаємодії релігії з іншими соціальними інститутами використано методи порівняння (характеристик релігійних та нерелігійних осіб, різних соціальних інститутів за мірою перебирання релігією соціальних функцій від цих інститутів). Для визначення динаміки функціональності релігії як соціального інституту використано історичний метод (порівнювалися поточні показники цієї функціональності, та показники, які мали місце в минулому). Для емпіричної оцінки функціональності релігії використовувалися метод вторинного аналізу соціологічних даних та методи математичної статистики (групування, побудова динамічних рядів, індексний метод, кореляційний метод, метод перевірки статистичних гіпотез).

Емпіричну базу дослідження складають: дані опитувань, здійснюваних Інститутом соціології НАН України в межах проекту «Соціологічний моніторинг» (1994-2017 pp.), опитування Інституту соціології НАН України «Омнібус–2006» (2006 p.) та «Омнібус–2009» (2009 p.); міжнародне порівняльне дослідження «European social survey» (ESS, 2005-2013 pp.); міжнародне порівняльне дослідження «International Social Survey Project» (ISSP, 2008 p.); дослідження

релігійної ситуації в Україні, організоване фірмою «Ukrainian Sociology Service» (2016 р.); моніторингове дослідження релігійної ситуації в Україні, організоване соціологічною службою Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (2010-2018 рр.); звіти про мережу релігійних організацій в Україні Державного комітету України у справах національностей і релігій, Департаменту у справах релігій та національностей міністерства культури України.

Наукова новизна одержаних результатів. Здійснено соціологічну концептуалізацію трансформації соціального інституту релігії в українському суспільстві, яка відбувається у специфічній формі призупиненої десекуляризації. Найсуттєвішими науковими результатами, що характеризують наукову новизну дисертації, є наступні.

Вперше:

- запропоновано концептуалізацію феномену «призупиненої десекуляризації», який відображає процеси трансформації інституту релігії в Україні за часів незалежності, зокрема обґрунтовано, що практично відсутні зміни в масштабах виконання релігією всіх її основних соціальних функцій протягом 2000-х років, тобто після 2000 року десекуляризація почала загальмовуватись;

- здійснено комплексний аналіз взаємодії релігії з основними соціальними інститутами українського суспільства, на підставі якого визначено, що вона має різний характер – від досить слабкої взаємодії релігії з економічними інститутами, інститутами права, сім'ї та шлюбу, освіти, до дещо більшої з державними інститутами, та ще тіснішої з інститутами громадянського суспільства (зокрема релігійні спільноти та організації самі стають складовою громадського суспільства);

- визначено ієрархію основних соціальних функцій релігії з погляду потенціалу їх реалізації в українському суспільстві: найбільш ефективно виконується сенсотворча функція, менш ефективно – комунікативна функція; далі з приблизно однаковою ефективністю реалізуються функції ідентифікації та регуляції; порівняно меншою є ефективність виконання інтеграційної, світоглядної та ціннісно-нормативної функцій; найменш ефективно реалізуються компенсаторна та легітимізаційна функції;

- обґрунтовано, що в умовах низької ефективності виконання соціальним інститутом релігії своїх традиційних основних функцій, збереження її особистої значущості визначається тим, що для українських віруючих релігія виконує ритуальну функцію, функцію підтримки стабільної та визначеної структури світу, та духовну функцію;

- доведена відсутність лінійного зв'язку між мірою релігійності та потенціалом реалізації соціальних функцій релігії; зокрема емпірично обґрунтовано, що релігія помітно більш ефективно виконує свої функції серед осіб з високою мірою релігійності, тоді як в групах з меншими рівнями релігійності ця ефективність не відрізняється, і знаходиться на тому ж рівні, що й в групі нерелігійних осіб;

- обґрунтовано, що здатність релігії виступати в якості соціального інституту є різною в групах прихильників різних конфесій, зокрема з поміж інших помітно вирізняються прихильники Української Греко-Католицької Церкви; в останній групі функціональність релігії проявляється більш чітко (хоча все одно знаходиться скоріше на середньому рівні), тоді як приналежність до основних православних Церков (УПЦ КП та УПЦ МП) є переважно формально-ритуальною.

Удосконалено:

- інтерпретативні можливості десекуляризаційного підходу до аналізу трансформацій соціального інституту релігії в українському суспільстві, зокрема обґрунтовано обмеженість процесів інтерпретації, що ґрунтуються лише на фіксації зростання організаційної мережі релігійних організацій, повернення релігії в публічний простір та масштабів поширення особистої релігійності, без відповідного дослідження значущості релігії на рівні визначення «порядку денного» віруючих, та загальних орієнтирів функціонування суспільства.

Дістало подальшого розвитку:

– постулат зміщення функціональності релігії з суспільного на індивідуальний рівень; тобто релігія в сучасному українському суспільстві переважно виконує ті функції, які пов'язані із задоволенням індивідуальних потреб, а не потреб всієї спільноти.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертації можуть використовуватися під час формування державної політики в релігійній сфері та при плануванні включення релігійного чинника до політики формування української політичної нації. Зокрема представлені результати варто враховувати при визначенні конкретних напрямів державної політики щодо створення помісної православної Церкви. Також зміст та результати дисертації можуть бути корисними при плануванні навчальних курсів із соціології релігії, соціології культури, та тих курсів, в яких матиме місце звернення до проблематики суспільної значущості релігії в українському суспільстві.

Особистий внесок здобувача. В опублікованій зі співатором праці (Парашевін М. А., Мартинюк І. О. Довіра до церкви як показник її інституціонального впливу // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 69–70. С. 147–158) особисто здобувачеві належать аналіз даних опитувань населення України, висновки про обумовленість зменшення довіри до Церков більш активним включенням останніх в політичне життя та необхідність обережного ставлення до показника довіри до релігійних організацій, який не обов'язково реалізується у безпосередній підтримці останніх і, відповідно, у готовності прислухатися до їх думки та закликів.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації обговорювалися на таких наукових конференціях як междунар. науч.-практ. конф. «Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества» (Минск, 2013 г.); II конгрес Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (Харків, 2013 р.); міжнар. наук.-практ. конф. «Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття» (Київ, 2014); міжнар. наук.-практ. конф. «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерна (Київ, 2015 р.); XII всеукраїнська наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів» (Київ, 2015 р.); наук.-практ. конф. «Українська держава і церква. Філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини» (Київ, 2016); VI міжнар. наук.-практ. конф. «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю» (Київ, 2016 р.); III конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017 р.); VIII міжнар. наук.-практ. конф. «Капіталізм, популізм та модерн» (Київ, 2017 р.); XIV міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість» (Київ, 2017 р.); XV міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології» (Київ, 2018 р.). Основні положення та висновки дисертації представлено на методологічних семінарах Інституту соціології НАН України (2011 р., 2018 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковані у 21 праці, з них 1 індивідуальна монографія, 16 робіт у фахових виданнях України із соціологічних наук; 3 в закордонних фахових виданнях, 1 робота в українському виданні, індексованому в міжнародній наукометричній базі (*Index Copernicus*). Апробацію матеріалів роботи засвідчують 10 робіт. Додатково результати дисертації відображають 5 робіт.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, 1 додатку. Загальний обсяг дисертації – 416 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, вказано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами, сформульовано мету, завдання дослідження, зазначені методи дослідження, розкрито наукову новизну й практичне значення отриманих результатів, наведено інформацію про особистий внесок здобувача, апробацію результатів і публікації.

У **першому розділі «Релігія як предмет інституційного підходу»** здійснено операціональне визначення релігії, проаналізовано сутність релігії як соціального інституту, виокремлено основні соціальні функції, які релігія виконує в суспільстві. Запропоновано виходити з того, що релігію варто розуміти як форму світогляду, яка базується на системі уявлень про існування та діяльність надприродних істот або сил, щодо яких формується певне ставлення, та з якими вибудовуються певні «відносини», наслідком чого є формування певного комплексу соціальних практик, пов'язаних з цими уявленнями. При цьому релігія (і як світогляду, і як релігійні організації) виявляє себе у формі соціального інституту (зв'язної сукупності норм і цінностей, які здійснюють регуляцію важливої сфери соціальних відносин відповідно до поточних запитів (потреб) суспільства, задаючи певні правила поведінки та взаємовідносин.

Інституційний вплив релігії найбільш чітко проявляється через реалізацію нею своїх функцій. При спробах функціонального аналізу релігії мали місце спроби виокремлення однієї центральної функції (Е. Дюркгейм, Б. Маліновський, А. Редкліфф-Браун, Т. Парсонс наголошували на функції інтеграції, К. Маркс виокремлював в якості основних ідеологічну або компенсаторну функцію, П. Бергер та Т. Лукман – функцію соціальної легітимації), але частіше говорять про низку рівноцінних функцій. Автор пропонує використовувати наступний їх перелік: *регулятивна* (керування діяльністю і відносинами, свідомістю та поведінкою індивідів, груп, спільнот); *ціннісно-нормативна* (пропозиція та інтеріоризація певного набору цінностей і норм, яких мають дотримуватися всі, хто поділяє відповідне віровчення); *світоглядна* (пропозиція комплексного погляду на фізичний та соціальний світ); *сенсотворча* (визначення сенсу існування окремої людини та спільнот); *компенсаторна* (полегшення страждань, заспокоєння, зняття напруги викликаной неможливістю отримання бажаного); *легітимаційна* (визначення прийнятності/неприйнятності різних складових соціальної реальності); *інтегративна* (єднання осіб, які поділяють певне релігійне вірування), *ідентифікаційна* (дія в якості основи або однієї зі складових самоідентифікації особи або групи), *комунікативна* (забезпечення комунікації всередині релігійної групи, та між релігійною групою та іншими групами).

Всі перелічені функції є внутрішньо закладеними в релігії, проте масштаби та способи реалізації цих функцій суттєво різняться в різних суспільствах та в різні часи. Особливою з цього погляду є епоха модерну, протягом якої релігія поступово але незворотно витіснялася з перших ролей на другорядні, зокрема відбулося зменшення й функціонального потенціалу релігії. Всі перелічені функції в модерні часи релігія виконувала не монопольно, а на рівні з іншими соціальними інститутами (політикою, економікою, освітою тощо), або й значно меншою мірою, ніж ці інші інститути. Кінець ХХ-початок ХХІ ст. стали періодом помітного «релігійного ренесансу», коли релігія все частіше згадується в контексті міжнародних відносин, внутрішньої політики, формування особистості тощо. У зв'язку з цим актуалізується потреба в аналізі характеру та масштабів повернення релігії в суспільне життя.

У **другому розділі «Соціологічні вектори дискурсу змін інституційної ролі релігії в модерних суспільствах»** здійснено критичний аналіз основних теорій (концепцій), які пояснюють релігійну динаміку модерного часу та сьогодення. Хронологічно першою такою теорією була теорія секуляризації, яка обґрунтовувала пряму залежність ролі релігії в суспільстві від міри його модернізації (всього комплексу соціальних змін, які пов'язані з модернізацією). Початок дискурсу секуляризації пов'язаний із засновниками соціології релігії Е. Дюркгеймом та М. Вебером; класична теорія секуляризації (П. Бергер, Т. Лукман, Н. Луман, Б. Уилсон) постулює прогресуючу втрату релігією соціальної значущості, а також незворотність цього процесу (якщо секуляризація здійснилася, вона не може відступити). Безпосередньо секуляризація описувалася через втрату здатності релігії як соціального інституту виконувати свої функції (внаслідок функціональної

диференціації суспільства, перебирання на себе функцій, які раніше виконувала переважно релігія, іншими інститутами, приватизацію релігії (витіснення її в приватну сферу життя, перетворення на приватну справу індивіда), зменшення соціальної ролі релігійних організацій (втрату останніми безпосереднього впливу на широкі маси населення), втрату релігією впливу на прийняття рішень, безпосередньо з нею не пов'язаних, зменшення масштабів і характеру особистої релігійності. Починаючи з 1980-х років дана теорія зазнала потужної критики, внаслідок сумнівності прямого зв'язку між секуляризацією та модернізацією, відродження традиційних релігій і постання нових по всьому світу, тенденції до деприватизації релігії у вже секуляризованих суспільствах, збереження масової особистої релігійності в розвинених модернізованих країнах, територіальної та конфесійної обмеженості секуляризаційних процесів. Це обумовило падіння впливу класичної теорії секуляризації та намагання її модифікації. Д. Мартін, С. Брюс, К. Доббелер, Р. Інглхарт, Д. Воас, М. Чавес доводили, що з певними поправками (визнанням можливої множинності та нелінійності секуляризації, необхідності врахування її різної швидкості на макро-, мезо- та мікрорівнях суспільства, та первинної значущості змін саме на макрорівні) теорія загалом зберігає валідність. Проте в працях зазначених авторів захищається не стільки теорія секуляризації, скільки сам процес секуляризації (який не може сам по собі підтверджувати теорію). Робиться висновок, що теорія секуляризації не може використовуватися для пояснення тих реалій, які мають місце в Україні, хоча це не заперечує цінності здійснених в її межах аналізу *процесу* секуляризації та *стану* секулярності.

З початку 1980-х років в якості альтернативи теорії секуляризації просувалася теорія, яка базується на теорії «раціонального вибору», і для позначення якої використовують назви «теорія раціонального вибору релігії», «теорія релігійної економіки», «теорія релігійної пропозиції» (Р. Старк, У. Бейнбрідж, Р. Фінк, Л. Яннаконе). Ця теорія виходить з того, що релігійність є невід'ємною складовою людської свідомості, породженою недосконалістю людської природи та нездатністю впоратися з «крайніми» проблемами життя (смерті, зла, страждань). При цьому постулюється, що релігійний вибір є раціональною (в сенсі розрахунку) діяльністю. Релігійна динаміка в цій теорії прив'язується до активності релігійних організацій (які пропонують релігійні компенсатори), та зовнішнього релігійного середовища. Стверджується, що в умовах приблизно незмінного попиту масову релігійну поведінку визначає характер релігійної пропозиції, зокрема здатність релігійних організацій реагувати на існуючий попит на релігію. Незадовільна пропозиція веде до зменшення інтенсивності звернення до цих суб'єктів, або пошуку інших. Пропозиція може різнитися за такими показниками, як орієнтація на надприродне чи на цей світ (змирнення), жорсткість вимог тієї чи тієї релігійної організації до своїх членів, міра напруженості у стосунках із зовнішнім світом. Також наголошується на значущості релігійного плюралізму та відсутності релігійних «монополь» (чим більше розмаїття пропозицій, тим більша релігійна активність) та міри державної регуляції релігійних «ринків» (більша регуляція гальмує інтенсивність релігійного життя). Українська релігійна ситуація не підтверджує постулатів даної теорії. В умовах конкуренції великої кількості релігійних організацій відсутнє масове зростання релігійного попиту та міри релігійності. Вибухове зростання релігійної ідентифікації мало місце лише в перше десятиліття постання України як незалежної держави, але більшість віруючих приходили до традиційних конфесій. Натомість протягом останніх майже двох декад частка релігійних осіб стабілізувалася на одному рівні, і не прослідкується ані помітного зростання показників релігійної поведінки та орієнтації на релігійні моральні норми, ані масового перетікання з традиційних конфесій до нових релігійних організацій. В греко-католицькому ж ареалі, навпаки, при наявності локально монопольної Церкви мають місце високі показники залучення до церковного життя, та помітно більший, порівняно з православними, рівень особистої релігійності. Тож теорія «релігійної економіки» здатна пояснювати *деякі* процеси в релігійному середовищі в *певних* контекстах і не може претендувати на глобальне розуміння процесів релігійної динаміки.

Ю. Хабермас постулював перехід до нового стану суспільно-релігійних відносин, пов'язаного з готовністю секулярних структур та осіб почути і прийняти релігійних громадян, та з готовністю релігійних осіб йти на компроміс з «секуляристами». Тобто стверджується, що формується стан «нормальності» присутності релігії в публічній сфері, налагодження комунікації

між секулярними та несекулярними частинами суспільства, пошуку компромісів між ними заради забезпечення рівноправ'я всіх громадян. Чинниками формування постсекулярної свідомості Ю. Хабермас вважає тісний зв'язок між конфліктами та релігією, посилення релігії всередині національних держав, ситуацію присутності в західних суспільствах релігійних груп, які не належать до традиційних релігій; імміграція іноземців (робітників і біженців), особливо з країн з традиціоналістською культурою. Подібні погляди на особливість ситуації, яка складається в умовах невдачі побудову цілковито секулярного суспільства розвивають М. Розаті, Б. Трейнор, Б. Тернер, О. Агаджаняна. «Постсекулярна» ситуація розглядається ними як час, коли зберігається домінування (чи хоча б гегемонія) секулярного бачення соціального світу, але релігійним силам надається частина публічного простору. Такі поступки мисляться як наслідок провалу секулярності та секуляризму як «тотального» бачення світу, які не змогли ані витіснити релігію, ані замінити її. При цьому ситуація постсекулярності розглядається не як повернення до попереднього досекулярного стану, а як формування якісно нової стану, де релігії самі модифікуються, створюючи певні суспільно-релігійні гібриди. Ситуація постсекулярності розглядається як ситуація невизначеності щодо майбутнього процесів взаємодії секулярного та релігійного.

Водночас світові реалії скоріше пов'язані не з простим співіснуванням секулярного та релігійного, а зі згортанням секулярного світу, і можуть характеризуватися як *десекуляризація*. П. Бергер описує десекуляризацію як реакцією на секуляризацію, реакцією на наступ модерністських світських цінностей. Можливими шляхами десекуляризації П. Бергер вважає релігійну революцію (накидання контрмодерних релігійних зобов'язань на все суспільство) та створення релігійних субкультур, які відсторонюються від впливу модерного суспільства; джерелами десекуляризації, на думку П. Бергера, є тенденція сучасності до підриву само собою зрозумілих визначеностей та елітарність виключно секулярного погляду на світ, що викликає невдоволення та супротив тих людей, які не належать до еліти. Різноманітні аспекти десекуляризації розглядаються також в працях Б. Тернера, Е. ван дер Зверде, Д. Узланера, Х. Казанови, Ч. Тейлора, М. Розаті, В. Єленського. Спробу узагальнюючої концептуалізації десекуляризації здійснив В. Карпов, який пропонує розуміти десекуляризацію як контрсекуляризацію, тобто як певну сукупність процесів, що є реакцією на секуляризаційні процеси, як процес соціальних змін, пов'язаний з відродженням релігій та розширенням їх впливу на суспільство загалом. Складовими цього процесу В. Карпов вважає зближення між раніше секуляризованими інститутами і релігійними нормами, відродження релігійних вірувань і практик, повернення релігії в публічну сферу, повернення релігійного змісту в різні культурні підсистеми (зокрема в мистецтво, філософію і літературу), зниження статусу науки стосовно відродженої ролі релігії в світобудові та світопідтримці. Водночас наголошується, що десекуляризаційні процеси можуть по-різному і з різною швидкістю відбуватися в різних підсистемах суспільства, а також цілком можуть співіснувати з секуляризацією в певних соціетальних сферах. Відповідно говориться про «множинні десекуляризації», які можуть бути достатньо тривалими.

Аналіз соціологічного дискурсу щодо особливостей суспільно-релігійних відносин в сьогоденні дозволяє зробити висновок, що після невеликого періоду визначеності щодо місця релігії в модерних суспільствах соціологія релігії повернулася до стану невизначеності, коли «великі» теорії виявляються неспроможними підтримати свої глобалістські претензії, а нове теоретизування констатує скоріше невизначеність як поточного стану, так і майбутнього. Тобто на сьогодні немає загальної теорії, яка б пояснювала особливості руху процесів в суспільно-релігійній сфері. Тож необхідно шукати певний синтез з існуючих напрацювань, здійснених в межах різних теоретичних підходів. Найбільш наближеною до українських реалій є концепція десекуляризації; вона, з одного боку, використовує адекватний термін для опису української релігійної ситуації, а з другого дозволяє синтезувати інші підходи. Водночас необхідно визнати «множинність» як секуляризації, та і десекуляризації, звідки впливає можливість говорити про існування особливого варіанту пострадянської десекуляризації в Україні.

В третьому розділі «Емпіричні показники стану релігійної сфери в Україні» здійснено оцінку масштабів та характеру десекуляризації українського суспільства з погляду відновлення релігією свого інституційного потенціалу. Для цього було використано статистичні показники

динаміки релігійної мережі в Україні протягом 1994-2017 рр., та дані масових репрезентативних опитувань населення України. Формальні показники свідчать на користь масштабної десекуляризації нашої країни. Зокрема, порівняно з радянським періодом суттєво зросла поширеність релігійних переконань; хоча внаслідок відмінностей методики визначення факту релігійності різні опитування дають різні показники, але вони є не меншими за 70% релігійного населення, що є значно більшим, ніж радянські часи. Тобто в 1990-х роках десекуляризація у формі зростання особистісної релігійності була доволі масштабною, проте з 2000-х років вона зупинилася. Так само порівняно з радянським періодом має місце помітне зростання мережі релігійних громад; також зросли інші показники, пов'язані з діяльністю релігійних організацій. Дані державної статистики демонструють неухильне зростання починаючи з 1996 р. кількості: 1) релігійних громад (з близько 20 тис. в 1996 р. до більш ніж 36 тис. в 2017 р.); священнослужителів (з більш ніж 16 тис. в 1996 р. до майже 32 тис. у 2017 р.), монастирів (зі 172 в 1996 р. до 515 в 2017 р.) та ченців (з близько 4 тис. в 1996 р. до близько 6800 в 2017 р.); духовних навчальних закладів (з 72 в 1996 р. до 202 в 2017 р.); недільних шкіл (з 5032 в 1996 р. до 12922 в 2017 р.), періодичних релігійних видань (з 311 в 2002 р. до 509 в 2017 р.). Відповідно можна сказати, що з погляду організаційної мережі має місце поступова і невпинна десекуляризація українського суспільства. Водночас інтенсивне зростання всіх цих показників мало місце переважно до початку 2000-х років, тоді як з цього часу воно суттєво загальмувалось а за деякими показниками й зупинилося.

На користь десекуляризації свідчить рівень особистісної значущості релігії для українських громадян, зокрема починаючи з 2002 р. близько 40-50% релігійних респондентів оцінювали складову свого життя, пов'язану з регулярним відвідуванням церков, богослужінь, дотримання релігійних обрядів, як дуже або скоріше важливу. Водночас необхідно відмітити, що протягом 2002-2017 рр. співвідношення часток тих, хто оцінив цю складову життя як важливу, не важливу, або не зміг визначитися, змінювалося незначним чином, тож за даним показником також фіксується припинення десекуляризації.

При оцінці розгортання десекуляризації одним з основних завдань стає оцінка здатності релігії до виконання своїх основних функцій. Для вирішення цього завдання в роботі було використано порівняння позицій (думок, уявлень, переконань, орієнтацій) релігійних та нерелігійних осіб, осіб з різною мірою релігійності, та представників основних конфесій.

Аналіз потенціалу реалізації регулятивної функції демонструє, що власне релігійність є мало значущою для регуляції різноманітних складових життя нашого населення; вона не є значущою з погляду показників суспільної активності/пасивності (за самооцінкою та за готовністю до участі в протестній активності), законослухняності, шлюбно-сімейної сфери (зокрема й ставлення до дошлюбної та позашлюбної сексуальної активності); вона переважно не заважає релігійним особам не зважати на вимоги своєї релігії при прийнятті рішень у повсякденному житті. Певна (досить слабка) залежність від факту релігійності спостерігається лише за ставленням до поступовості чи радикальності суспільних змін. Запит на релігійну регуляцію серед релігійних осіб знаходиться скоріше на рівні нижчому за середній. Звідси можна зробити висновок, що поведінка широкого загалу релігійних осіб, так само, як й поведінка невіруючих, регулюється загальними соціальними нормами та чинниками, які не мають релігійного характеру та релігійного обґрунтування. Проте у сегменті осіб з високою інтенсивністю релігійності регулятивні можливості релігії є помітно більшими, тобто з погляду релігійної регуляції поведінки основне значення має не власне релігійність, а її характер. Також можна зробити висновок що потенціал релігійної регуляції більшою мірою залежить від інтенсивності власне духовної складової релігії, ніж від ритуальної активності, та пов'язаних з нею контактах з релігійними організаціями. Регулятивний вплив релігії в нашому суспільстві різниться й залежно від конфесійної належності віруючих. Зокрема прихильники греко-католицької Церкви вирізняються більшим впливом релігії на орієнтуванні в житті та прийнятті рішень, більшою орієнтацією на особисту активність при формуванні життя, більшою готовністю до протестів, негативнішим ставленням до позашлюбної сексуальної активності. Греко-католики помітно частіше відмічали роль релігії у функціонуванні демократичного суспільства, у національно-культурному

відродженні, у збільшенні моральності і духовності людей. Натомість між різними групами православних (вірянами УПЦ КП, УПЦ МП, та «позацерковними» православними) відмінностей зазвичай не спостерігалось.

Виконання релігією світоглядної функції (вплив на нерелігійні складові світогляду) на рівні всього суспільства є доволі обмеженим. За своїми поглядами релігійні особи відрізняються від нерелігійних лише за схильністю до масштабних, різких змін суспільного життя та активних протестів задля реалізації своїх інтересів (серед релігійних схильність до такого роду змін та протестів є меншою), за орієнтацію на державне забезпечення бажаного рівня життя (релігійні більше підтримують подібний стан), та за поширенням обережного ставлення до науки (хоча й без заперечення її корисності та необхідності), але всі ці відмінності є досить невеликими. Якщо зважати на міру релігійності, то вона практично не впливає на формування специфічного світогляду. Відмінності в залежності від приналежності до основних Церков є більш помітними, причому більший вплив на світогляд своїх прихильників має греко-католицька Церква. Греко-католики значно частіше (хоча й не масово) вказували на релігію як на елемент, що допомагає розуміти життєві події та приймати різні життєві рішення, є більш зорієнтованими на активні дії задля захисту своїх та суспільних інтересів, більше підтримують рівність чоловіків та жінок, більше схильні поєднувати науковий та релігійний світогляди, та помітно більше схильні до ширшого включення релігії у виховання молодого покоління. Проте навіть для греко-католиків реалізація світоглядної функції релігії є доволі обмеженою; серед більшості представників цієї Церкви також переважає світогляд, притаманний світському, секулярному суспільству. Причому протягом останніх років не спостерігається якихось зрушень в напрямі збільшення чи зменшення реалізації релігією в нашому суспільстві світоглядної функції.

Здатність релігії реалізовувати функцію визначальника сенсу життя в нашому суспільстві значною мірою зберігається (близько 60% релігійних осіб більшою чи меншою мірою готові визнавати трансцендентне джерело сенсу життя). Водночас навіть для переважної більшості тих, хто орієнтується на трансцендентне джерело сенсу життя, воно не є виключним; ті, хто вірять в прив'язку сенсу життя до Бога водночас схильні самотійно потрактувати цей сенс, зорієнтовані на самотійне його визначення. Тобто для більшості релігійних осіб релігія значною мірою не є основою смислової структури їх свідомості. Здатність релігії брати участь у сенсотворенні наших релігійних людей не є однаковою в різних підгрупах та на різних територіях нашої країни. А саме, значущими чинниками виявляються конфесійна належність, міра релігійності, проживання в релігійному середовищі, регіон проживання.

Дані масових опитувань демонструють, що релігійні компенсатори життєвих проблем на масовому рівні виявляються діючими дуже слабо. Особи, які є більш вразливими до життєвих труднощів, не демонструють більшої схильності до релігії (ані до загального прийняття релігійних пояснень, ані до більшої інтенсивності релігійної віри). Так само ситуації економічної та політичної кризи не виявляються стимуляторами релігійної активності населення. Це не означає що компенсаторний вплив відсутній на рівні окремих людей, проте звернення до релігії як відповідь на життєві труднощі не набуває масового характеру. Натомість і для суспільства в цілому, і для конкретного політичного режиму, важливою є здатність компенсувати не труднощі окремих людей, а примирювати з проблемами великі маси, оскільки саме це забезпечує зменшення соціальної напруженості, ймовірності повстань та революцій. Причому в цьому питанні протягом півтора десятиріч років не спостерігається помітної динаміки – ані висхідної, ані низхідної. Єдине, що виявляється значущим для збільшення орієнтації на релігію, є стан здоров'я.

Функція легітимації реалізується релігією в нашому суспільстві в дуже обмеженому обсязі. За тими індикаторами, які пов'язані з легітимацією як політичного режиму, так і суспільного ладу в цілому, практично не спостерігається відмінностей між релігійними та нерелігійними особами, що свідчить про перевагу в подібній легітимації/делегітимації світських механізмів; релігія ж виступає переважно як допоміжний елемент. Водночас певну значущість в питаннях легітимації політичного режиму та соціальної системи має міра контактів віруючих зі своїми Церквами. Але як нерелігійні, так і релігійні особи не демонструють запиту на релігійну легітимацію ані політичного режиму, ані суспільного ладу загалом.

Інтегративні наслідки функціонування релігії також досить мало помітні; в тих випадках, коли інтегративний вплив все ж має місце, він походить головним чином від релігійних організацій (і цей вплив здійснюється більше на рівні локальних спільнот, а не на рівні всього суспільства). Водночас слабкість релігійного базису соціальної інтеграції не є абсолютною, і має місце переважно в звичайних умовах. В кризових умовах, зокрема в умовах, які сприймаються як загроза для своєї релігії або національної ідентичності, інтегративний потенціал релігійних організацій може помітно актуалізуватися (як це було під час подій Майдану 2013 року, та під час війни на Донбасі в 2014-2015 роках).

Ідентифікація на базі релігії також має доволі обмежене поширення в нашому суспільстві; релігія не належить до основних ідентитетів серед віруючих людей; така ідентифікація поступається багатьом іншим. Її значущість стає помітною серед людей, чия релігійність є високою, проте саме таких людей в загальній віруючій є доволі небагато. Поширеність самоідентифікації з використанням релігії відносно інших ідентитетів протягом тривалого часу є незмінною.

Базована на релігії комунікація для релігійних осіб зводиться переважно до «мовчазної» комунікації під час здійснення ритуалів, пов'язаних з релігійними святами, і в цілому цю комунікацію можна оцінити як таку, що знаходиться на рівні нижчому за середній. Серед віруючих, які розглядають себе як членів реальної спільноти, громади, лише близько 1/5 реалізує безпосередню комунікацію (знайомства, поради). Причому немає суттєвих відмінностей між тими, хто ідентифікує себе з певною конфесією, та тими, хто практикує релігію без зв'язку із конфесіями. Водночас якщо зважати на тих віруючих, які є достатньо воцерковленими (не лише формально належать до певної Церкви, але й регулярно контактують з нею), то для них комунікація є більш актуальною та більш реальною, і виконання релігією комунікативної функції можна оцінити як таке, що знаходиться на середньому рівні, з наявністю деякої конфесійної варіації (базована на релігії комунікація більш поширена у греко-католиків, і менше – серед православних).

Висновки про слабку здатність релігії виконувати свої соціальні функції входить у суперечність зі збереженням масової релігійної ідентифікації, та зі стабільно високими оцінками особистої значущості участі в релігійному житті. Така суперечність вказує на те, що релігія в нашому суспільстві виконує якісь інші, ніж визначені вище функції. Можна припустити, що на сьогодні основними функціями релігії для українських віруючих є функції ритуальна, функція підтримки стабільної та визначеної структури світу та духовна функція (тобто ті функції, які реалізуються на рівні індивідуальної свідомості, а не на рівні суспільства загалом).

В четвертому розділі «Взаємодія релігії з основними соціальними інститутами в українському суспільстві» проаналізовано десекуляризацію українського суспільства з погляду місця релігії у всьому комплексі соціальних інститутів. Зокрема розглядаються процеси взаємодії релігії з такими інститутами, як держава, економічні інститути, освіта, право, родина, армія громадянське суспільство. В ході десекуляризації різні нерелігійні інститути перебирали ті функції та задачі, які раніше виконувалися релігією. Процес десекуляризації має проявлятися в тому, що релігія повертатиме свої функції за рахунок зменшення відповідної функціональності інших інститутів. Найбільш помітною є взаємодія релігії з інститутом держави. Десекуляризація проявляється у відході від принципу розділення держави та релігії, здійснюються спроби релігії впливати на політичне життя та на курс політичного режиму (у випадку України це проявляється у підтримці різними конфесіями проєвропейського чи проросійського політичного курсу), тоді як держава по різному ставиться до різних конфесій, а певні релігійні ритуали (участь в релігійних святах, включення релігійно пов'язаних пасажів у публічні виступи, прояви публічної побожності політиків) стають частиною політичних ритуалів. Проте подібного роду входження релігії в державно-політичний дискурс в умовах України є проявом формальної сторони десекуляризації; включення релігійних практик до публічної політики виступає формою традиційного ритуалу, який практично не впливає на базові основи політики, релігія та релігійні організації виступають інструментом для досягнення політиками цілком секулярних цілей.

Взаємодія з економічними інститутами залишилася майже незаторкнутою десекуляризацією. Діяльність цих інститутів базується на ринкових принципах (товарне виробництво, заробітна платня, ринковий обмін, грошова та кредитна система тощо), на які релігія не має впливу. Ані релігійні переконання широких мас, ані релігійні організації, не здатні вплинути на переформатування ані системи економічних відносин загалом, ані якихось її складових.

Так само мінімальною є взаємодія релігії з інститутом права. Релігія не впливає на базові підвалини правової системи та здійснює дуже обмежений вплив на прийняття окремих законодавчих актів (зокрема подібний вплив стає можливим лише у випадку існування масового суспільного запиту, який не має релігійної основи і до якого релігійні організації приєднуються або у випадку об'єднання релігійних організацій з іншими суспільними акторами).

Інститути освіти також залишаються цілковито секулярними. Намагання православних Церков долучитися до освіти а, відповідно, і до виховання, соціалізації молодого покоління залишаються доволі обмеженими (в систему середньої освіти впроваджуються предмети духовно-морального спрямування, які не є чисто релігійними, а лише мають певні релігійні конотації), та переважно не мають підтримки у суспільстві. Релігійні організації вибудовують свою систему релігійної освіти, але ця система носить переважно цільовий характер (підготовка церковних кадрів), і не зачіпає широкі маси населення.

Взаємодія релігії з інститутами родини та шлюбу мають переважно символічно-ритуальний характер. Релігійні організації наполегливо виступають на захист традиційної форми сім'ї, проте збереження цієї традиційної форми визначається переважно загальнокультурними ціннісними орієнтаціями населення. Натомість релігійність суттєво не впливає на схильність до узаконених шлюбних відносин, до більшої орієнтації на сімейне життя та народження дітей, мало впливає на ставлення до дошлюбної та позашлюбної сексуальної активності.

Так само поверховою залишається взаємодія релігії з армійським інститутом. В армії останні роки впроваджується позиція військового капелану, але їх діяльність спрямована переважно на забезпечення духовної розради вояків, на пропозиції компенсації тих стресів, які є невіддільними від участі у бойових діях; тобто релігія в цьому випадку виконує функцію індивідуальної компенсації.

З погляду потенціалу взаємодії зі світськими соціальними інститутами найбільш перспективною для релігії є сфера громадянського суспільства. Такий стан визначається тим, що релігія (в першу чергу релігійні організації та релігійні спільноти) на сьогодні можуть виступати (і виступають) складовою громадянського суспільства. Релігійні організації, поряд зі світськими громадськими організаціями, здатні підтримувати певні політичні чи громадські ініціативи (або виступають проти них), здійснювати відповідний тиск на законодавчу та виконавчу гілки влади, спрямований на захист певних загальносуспільних цінностей. І саме таким чином релігія здатна частково повернути свою соціальну значущість. Проте саме такий стан є не стільки проявом десекуляризації, стільки підтвердженням збереження базової секулярності. Адже діючи як актори громадянського суспільства релігійні організації діють не як власне релігійні, а як світські актори. Як громадські діячі релігійні організації борються не за відновлення значущості релігії, а за гуманізацію занадто раціонального секулярного Модерну. Ті позиції на підтримку яких (чи проти яких) беруть участь релігійні організації та групи, переважно мають секулярний характер, обумовлені цілком земними проблемами або світськими ідеологіями (скажімо підтримка УПЦ МП російського вектору руху України, а УПЦ КП та УГКЦ – європейського, обумовлюється не релігійними, а ідеологічними переконаннями). Але такий стан по суті заперечує саме релігійний вплив, оскільки в цьому випадку релігійні організації нічим не відрізняються від секулярних організацій, а саме значення релігії стає залежним від міри її відповідності світським потребам.

ВИСНОВКИ

Проведений у роботі аналіз дозволив сформулювати основні теоретичні узагальнення, що свідчать про реалізацію поставлених завдань дослідження.

1. Релігійний комплекс (релігійні ідеї та релігійні організації) можливо аналізувати як соціальний інститут, який забезпечує задоволення ряду певних потреб (безпеки, сенсу, ладу), виконує певні функції (регулятивну, ціннісно-нормативну, світоглядну, сенсотворчу, компенсаторну, легітимізаційну, інтегративну, ідентифікаційну, комунікативну), взаємодіє з іншими інститутами. Трансформація соціального інституту релігії може здійснюватися через зміни самого інституту (його змісту – трансльованих ним ідей, вчень, норм, цінностей, правил; створених ним організацій – їх структури, міри орієнтації на ці організації з боку віруючих, способів та характеру взаємодії між різними організаціями; його ресурсів – матеріальних та духовних), та через зміни способів та характеру взаємодії із суспільством загалом (іншими соціальними інститутами, окремими людьми та групами, зокрема через зміни в запиті на «послуги» релігійного інституту). Взаємодія релігії із суспільством відбувається головним чином двома шляхами: 1) зміни в суспільстві під впливом дії релігії; 2) зміни самого релігійного інституту під впливом суспільства.

2. Систематизація концептуальних підходів до вивчення особливостей діяльності релігії як соціального інституту в модерних суспільствах доводить доцільність аналізу особливостей інституційного відродження релігії в українському суспільстві з погляду десекуляризації (процесу відновлення релігією своєї суспільної значущості). Перебіг процесу десекуляризації залежить від специфіки поточних соціокультурних конфігурацій конкретного суспільства та специфіки історичного шляху, пройденого останнім. Характер протікання десекуляризації в українському суспільстві свідчить про те, що ця десекуляризація не стільки є проявом існування суспільного запиту на неї (точніше суспільний запит саме на повернення релігії суспільної значущості був і залишається слабким), скільки визначається відновленням нормального стану свободи совісті, а також значною мірою є реакцією на попередню насильницьку секуляризацію.

3. Десекуляризація суспільства відбувається внаслідок комбінації різних процесів, які ведуть (можуть вести) до збільшення можливостей релігії впливати на перебіг суспільних процесів. Серед таких процесів можна виокремити: *з погляду власне релігійності* – збільшення серед всього населення частки осіб, які поділяють релігійні переконання, зростання відчуття значущості релігії для особистого життя; збільшення орієнтації на ті форми та зміст віри, які притаманні десекулярним часам; *з погляду місця релігії в суспільстві* – відновлення здатності релігії виконувати свої соціальні функції; повернення релігії в публічний простір; ресакралізація публічного простору, звернення до релігійних сенсів для обґрунтування побудови суспільного життя; повернення релігійних елементів до системи навчання та виховання; зміни взаємодії з іншими інститутами, зокрема перебирання функцій від інших інститутів або якісь трансформації самих світських інститутів під впливом релігії; повернення релігійного змісту в твори мистецтва; *з погляду функціонування релігійних організацій та груп* – зростання релігійної мережі; відмова від визнання своєї вторинності, від пристосування до секулярних вимог, посилення акценту на вічних цінностях та нормах; зростання активності релігійних акторів в інформаційному просторі. Відповідно про десекуляризацію можна говорити тоді, коли мають місце всі ці процеси, або деякі з них; також вона може здійснюватися нерівномірно в різних сферах. Звідси випливає, що десекуляризація може бути *тотальною* або *частковою*. Прикладом наближення до тотальної десекуляризації є Іран після ісламської революції, Україна ж є прикладом часткової десекуляризації.

4. Будь-який з перелічених вище процесів не може бути показником десекуляризації сам по собі, а лише як складова загального процесу зростання суспільної значущості релігії. Формальне зростання кількості релігійних громад, або кількості релігійних споруд на певній території є показниками десекуляризації лише в тому випадку, якщо їх наслідком є зростання присутності релігії в даному регіоні та її впливу на перебіг процесів в ньому (або, навпаки, ці процеси самі є наслідком зростання соціальної ролі релігії). Якщо такого поєднання не

відбувається, то подібні процеси є лише позірним показником десекуляризації, хоча й можуть стати поштовхом для подальшої десекуляризації в майбутньому.

5. Зважаючи на необхідність поєднання суспільної значущості релігії з реальними суспільними змінами такі показники, як поширеність особистої релігійності, її міра, особисте відчуття значущості релігії не можуть бути прямими показниками десекуляризації. Натомість одним з основних прямих показників є здатність релігії до виконання своїх соціальних функцій. Дані емпіричних досліджень свідчать про те, що таке виконання здійснюється релігією в досить обмеженому обсязі, а саме проявляється лише стосовно невеликої частини релігійних громадян. При цьому можна говорити про існування певної ієрархії цих функцій за показником відновлення їх виконання. Найбільш ефективно виконується сенсотворча функція, менш ефективно – комунікативна функція; далі з приблизно однаковою ефективністю реалізуються функції ідентифікації та регуляції; порівняно меншою є ефективність виконання інтеграційної, світоглядної та ціннісно-нормативної функцій; найменш ефективно реалізуються компенсаторна та легітимізаційна соціальні функції.

6. В умовах низької ефективності виконання соціальним інститутом релігії своїх традиційних соціальних функцій збереження її значущості для українських віруючих визначається тим, що для останніх релігія виконує низку інших функцій, а саме – ритуальну функцію, функцію підтримки стабільної та чітко окресленої структури світу та духовну функцію. Проте всі ці функції мають індивідуальний характер, що відбиває притаманну модерним суспільствам тенденцію індивідуалізації релігійності. Крім цього потрібно відзначити, що дві останні функції мають фоновий характер. Тобто їх дія є не прямою, а опосередкованою через вплив на різні світські елементи світогляду.

7. Потенціал виконання релігією соціальних функцій значущо корелює з релігійністю віруючих. Зокрема, наявність більшого інтересу до релігії, або більш активної релігійної поведінки (відвідування культових споруд та інтенсивність молитовної активності) виявляються чинниками, які помітно збільшують (приблизно на 20-30%) ймовірність реалізації тієї чи тієї соціальної функції релігії. Проте таке твердження стосується лише категорії високорелігійних людей, тоді як між особами із середнім та низьким рівнями релігійності відмінностей за цим показником немає. Тобто залежність від міри релігійності тут не є лінійною. Навіть в групі високорелігійних функціональність релігії проявляється не щодо всієї, навіть не щодо переважної частини цієї групи, а щодо меншості.

8. Здатність релігії виступати в якості соціального інституту(зокрема, виконувати свої соціальні функції) є відчутно більшою серед прихильників греко-католицького сповідання. Зокрема реалізація релігією своїх соціальних функцій в середовищі греко-католиків приблизно на 10-20% ймовірніша, ніж у середовищі православних. Однак й в греко-католицькому середовищі соціальна функціональність релігії знаходиться скоріше на середньому рівні.

9. Якщо в якості точки відліку брати той стан суспільно-релігійних відносин, який мав місце до набуття Україною незалежності, то десекуляризація за більшістю перелічених показників є очевидною. Проте якщо проаналізувати трансформації суспільно-релігійних відносин протягом періоду незалежності побачимо, що десекуляризація відбувалася головним чином на початку цього періоду. Натомість починаючи з початку 2000-х років спостерігається гальмування або й зупинка цього процесу. Зокрема суттєво уповільнилося зростання релігійної мережі, масштаби поширеності релігійної віри стабілізувалися на одному рівні; так само стабільними залишаються наповнення особистої релігійності (її глибина), значущість релігії в житті віруючих осіб, довіра до релігійних інституцій, здатність релігії виконувати свої соціальні функції та впливати на перебіг суспільних процесів, місце релігії в публічному просторі, в системі освіти. Тобто десекуляризацію українського суспільства слід охарактеризувати як *призупинену*.

10. В Україні релігія як соціальний інститут демонструє відсутність впливу на економічні інститути, інститут права, практичну відсутність впливу на інститути родини, освіти та армії, тоді як порівняно більше значення має взаємодія з державними інститутами та інститутами громадянського суспільства (зокрема релігійні спільноти та організації самі стають складовою останнього).

11. Загальний стан релігії з погляду її соціально-інституційної ролі можна оцінити як перехідний (перехід від одного стану визначеності системи, до іншого стану визначеності), тобто як стан невизначеності. Релігійний інститут намагається (цілеспрямовано або стихійно) повернути свою функціональну значущість, проте такі намагання залишаються переважно нереалізованими. Причому перехідний стан виявляється доволі тривалим, а поточні зміни доволі повільними чи відсутніми.

12. Особливості протікання процесу десекуляризації (зокрема його частковість та призупиненість) визначається низкою чинників, які мають як загальноєвропейське, так і специфічно українське походження. Зокрема до загальноєвропейських чинників належить специфіка масового запиту на релігію, яка визначається, з одного боку, певною архаїзацією свідомості (відновленням тих ментальних, культурних уявлень, орієнтацій, які сформувалися в переважно домодерні часи, і обумовлені простішими формами суспільного співжиття), та пошуками підстав для розкриття свого духовного потенціалу (відновлення пошуків духовності, яка б компенсувала надлишкове зосередження на матеріальному), а з другого боку – гібридним поєднанням орієнтацій на релігію та на секулярну парадигму побудови взаємовідносин різних соціальних інститутів, консюмеризмом, індивідуалізмом та егоїзмом, атомізацією індивідів. Чинником, дія якого обумовлюється особливостями пострадянського простору, є потреба населення у заповненні ціннісного вакууму, який утворився після руйнації СРСР. В останньому сформувалася доволі цілісна та приваблива система цінностей, яку інтеріоризувала переважна більшість населення радянської України. Ця система цінностей (по суті цілісний світогляд) зникла разом з СРСР (оскільки чималою мірою базувалася на проникненні держави в суспільство та державному контролі). Замість неї було запропоновано систему ліберально-капіталістичних цінностей (світогляду), які, по-перше, контрастували з радянською системою цінностей і, по-друге, в масовій свідомості міцно асоціюються з економічними труднощами пострадянських часів. В результаті населення України втратило одну систему цінностей, але не засвоїло інший ціннісний універсум. Відсутність чіткого та зрозумілого ціннісного базису стимулювала звернення до єдиної ціннісної системи, яка підтвердження багатовіковою традицією і має потужну гуманістичну складову – до релігії. Це стало основою запиту на відновлення особистої релігійності. Проте вже згадуване збереження базової орієнтації на секулярні принципи побудови суспільного життя створює перепони на шляху перетворення особистих релігійних переконань на дороговказ при формування повсякденної поведінки, та для впливу цих переконань на уявлення про соціальний світ. І це призводить до частковості та призупиненості десекуляризації. Перелічені чинники є чинниками соціального мікро-рівня. На мезорівні таким чинником є нестача у релігійних організацій бажання та ресурсів для ефективного виконання своїх соціальних функцій. В результаті радянської секуляризації церковна структура була значною мірою зруйнована, і тривалий час переважна більшість часу та ресурсів релігійних організацій спрямовувалася на відтворення цієї структури. Також суттєву роль відіграє те протистояння конфесій, яке є характерною рисою українського православного поля, внаслідок якого велика кількість ресурсів відволікається від боротьби за збільшення своєї соціальної значущості. Крім цього дії релігійних організацій гальмує усвідомлення слабкості та обмеженості суспільного запиту на десекуляризацію.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Паращевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін [монографія]. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. 362 с.
2. Паращевін М. Оцінка соціальної ролі релігії у функціоналістській соціології // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 7. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 81–97.

3. Паращевин М. Теория секуляризации в европейском научном дискурсе // Социология: теория, методы, маркетинг. 2006. № 2. С. 90–102.
4. Паращевин М. Релігійність та цінності особистості // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 1 (12). Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. С. 327–336.
5. Паращевин М. Релігія і соціальні інтереси особистості та груп: до постановки проблеми // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 2 (13). Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 310–321.
6. Паращевин М. Проблеми релігійної регуляції соціальної поведінки // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 3 (14). Київ : Інститут соціології НАН України, 2011. С. 63–75.
7. Паращевин М. Чи впливає релігійність на морально-психологічну готовність до модернізації України? // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 4 (15). Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 156–167.
8. Паращевин М. Релігія як соціальний інститут: реальність чи метафора? // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 5 (16). Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 588–602.
9. Паращевин М. Характер зв'язку релігійності та екзистенційної безпеки // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 6 (17). Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 267–276.
10. Паращевин М. Релігія як потенційний чинник толерантності/нетолерантності // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 7 (18). Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 242–252.
11. Паращевин М. А., Мартинюк І. О. Довіра до церкви як показник її інституціонального впливу // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 69–70. С. 147–158.
12. Паращевин М. «Західні» та «східні» цінності в свідомості населення України: конфесійний ракурс // Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17). Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. С. 205–220.
13. Паращевин М. Рівень толерантності до релігій в українському суспільстві // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 8 (19). Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 200–211.
14. Паращевин М. Вплив релігійності на поширеність цінності традиціоналізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 3. С. 89–101.
15. Паращевин М. А. Концепція «громадянської релігії» як пізнавальний конструкт та політичний інструмент // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. 2017. Випуск 74. С. 143–154.
16. Паращевин М. Реалізація релігією функції соціальної ідентифікації в сучасному українському суспільстві // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 9 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. С. 298–311.
17. Паращевин М. А. Сприйняття населенням України діяльності релігійних організацій: конфліктологічна складова // Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Випуск №4 (18). Київ : Інститут соціології, 2017. С. 371–383.
18. Паращевин М. А. Социально-функциональные характеристики религии в постсоветских славянских странах / Социологический альманах. Выпуск 5. Минск : Беларуская навука, 2014. С. 279–286.
19. Паращевин М. А. Конфессиональные особенности геополитических ориентаций населения Украины // Мониторинг общественного мнения : Экономические и социальные перемены. 2016. № 5. С. 111–126.
20. Паращевин М. А. Место религии в представлениях о смысле жизни: российский и украинский контекст // Социодинамика. 2017. № 3. С. 68–79.
21. Паращевин М. Сучасні теорії та концепції релігійної динаміки: можливості застосування до українських реалій // Габітус. Науковий журнал. 2017. Випуск 4. С. 71–76.

Праці, що засвідчують апробацію результатів дисертації

22. Паращевін М. А. Религиозность населения постсоветских стран: социологический аспект // Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества : материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 21-22 ноября 2013 г. / ред. кол.: Котляров И. В. (гл. ред.) и др.; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. Минск : Право и экономика, 2013. С. 222–224.
23. Паращевін М. Релігійна регуляція соціального життя: минуле і сучасність // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 113–114.
24. Паращевін М. Відмінності ціннісних орієнтацій православних і греко-католицьких віруючих України (дані соціологічних досліджень) // Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманіття сфер суспільного буття. Науковий збірник. За ред. Л. Филипович і П. Яроцького. Київ : УАР, 2015. С. 269–274.
25. Паращевін М. А. Особливості взаємодії держави та релігійних організацій в сучасному світі // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну. Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. Київ : Талком, 2015. С. 412–414.
26. Паращевін М. А. Релігійний чинник підтримки толерантності в суспільстві: особливості сучасного стану // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів», 21–22 травня 2015 року (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Куценко О.Д., Судакова В.І.]. Київ : Логос, 2015. С. 91–93.
27. Паращевін М. А. Взаємодія релігійних організацій та держави в сучасній Україні: очікування та реальність // Українська держава і церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, МАУП, 19 травня 2016 р. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2016. С. 198–200.
28. Паращевін М. А. Релігійні організації в пошуках свого місця в суспільстві в умовах кризи ліберальних проектів // Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю: Матеріали VI міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 30-31 травня 2016 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв. Київ : Політехника, 2016. С. 56–57.
29. Паращевін М. А. Десекуляризація українського суспільства // Капіталізм, популізм та модерн: VIII міжнародна науково-практична конференція з соціології (м. Київ, 18-19 травня 2017 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, О. О. Онуфрієнко. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 276–277.
30. Паращевін М. А. Релігійний чинник виникнення та збереження соціальної напруженості в українському суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість», 25-26 трав. 2017 р., (м. Київ) / Наукове видання / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ : Логос, 2017. С. 128–130.
31. Паращевін М. А. Створення помісної православної церкви: шлях до зменшення чи зростання соціальної напруги? // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III-го конгресу Соціологічної асоціації України, Харків, 12-13 жовтня 2017 року. Харків : Соціологічна асоціація України, 2017. С. 61–62.

Праці, які додатково відображають наукові результати

32. Паращевін М. Соціальні інтереси і релігійні практики // Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2011. С. 244–262.

33. Паращевін М. Релігія в полі смислів // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 251–291.
34. Паращевін М. Можливості релігійної регуляції соціальної поведінки // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 64–77.
35. Паращевін М. Особливості релігійної регуляції в умовах суспільних трансформацій // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 222–239.
36. Паращевін М. А. Релігія як чинник соціальної інтеграції в умовах сучасної України: теорія та реальність // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 21. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 200–203.

АНОТАЦІЯ

Паращевін М. А. Трансформація соціального інституту релігії в сучасному українському суспільстві. – На правах рукопису

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2018.

У роботі досліджено особливості функціонування релігії як соціального інституту в сучасному українському суспільстві. Визначено основні соціальні функції релігії та міра їх виконання в секуляризованому суспільстві з погляду розгортання процесу десекуляризації. Проаналізовано складові десекуляризації українського суспільства та сформульовано висновок про призупинення цього процесу на макро- та мезо- рівнях. Визначено залежність глибини десекуляризації від міри релігійності та від конфесійного чинника.

Ключові слова: релігія, соціальні інститути, секуляризація, десекуляризація, призупинена десекуляризація, соціальні функції релігії, релігійність, релігійні організації.

ABSTRACT

Parashchevin M. A. Transformation of religion as social institute in modern Ukrainian society. – Manuscript.

Thesis for the degree of doctor of sociological sciences by speciality 22.00.04 – special and branch sociologies. – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

In this paper the specificity of functioning of religion as a social institution in modern Ukrainian society are explored. The basic social functions of religion and the degree of their implementation in a secular society from the point of view of deployment of the process of desecularization are determined. The components of Ukrainian society's desecularization are analyzed and the conclusion is drawn about the suspension of this process at the macro- and meso- levels. The dependence of the depth of desecularization on the degree of religiosity and on the confessional factor is determined.

Key words: religion, social institutions, secularization, desecularization, suspended desecularization, social functions of religion, religiosity, religious organizations.

Відповідальний за випуск: доктор соціологічних наук,
старший науковий співробітник Мартинюк І. О

Підписано до друку 14.01. 2019 р. Формат 60х90/16
Ум. друк. арк. 0,9. Фіз. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. №451
Виддруковано на різнографі в видавничому центрі «Принт-центр»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 26А
Тел./факс: 486-50-88, 332-41-10. 277-40-16
<http://www.printc.com.ua>. E-mail printcentr@ukr.net